

اهداف و ساختار محتوای کتاب‌های زبان و ادبیات فارسی به لحاظ پیروی از نگرش‌های نوین در امر برنامه‌ریزی طوری تنظیم و تدوین شده‌اند که برای موفقیت در تدریس، شیوه‌های نوینی را می‌طلبند. همان‌طور که در شماره‌های ۲۵ تا ۵۵ ملاحظه شد، طی سلسله مقالاتی کاربرد الگوهای نوین تدریس در آموزش زبان و ادبیات فارسی تشریح و تبیین گردید، یکی از این الگوها، الگوی دریافت مفهوم است که در این شماره کاربرد آن را در درس آرایه‌های ادبی به دلیل انطباق با ماهیت آن نشان داده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: برنامه‌ی درسی، ساختار محتوا، اهداف درس، زیبایی کلام، تفکر استقرایی، پیش‌سازمان‌دهنده، شناسایی مفهوم، فرضیه، ارزیابی مفاهیم، تحلیل تفکر، کنایه، تلمیح، آرایه‌های ادبی، اصول آموزشی و مراحل تدریس.

کاربرد الگوی دریافت مفهوم در آموزش آرایه‌های ادبی

حسین قاسم پورمحمدی

برنامه‌ی درسی زبان و ادبیات فارسی در دوره‌ی متوسطه مجموعه‌ای از مفاهیم، اطلاعات، مهارت‌ها و نگرش‌هایی را ارائه می‌دهد که در نهایت، انتظار می‌رود دانش‌آموز ضمن داشتن آگاهی‌های لازم و علاقه‌مندی به کسب اطلاعات، در کاربرد مهارت‌ها توانمند و بینشمند نیز باشد. در برنامه‌ی درسی زبان و ادبیات متوسطه به تناسب اهداف پیش‌بینی شده، چندین محتوا تدوین و تدریس می‌شود که به لحاظ ماهیت و سازمان‌دهی و نیز شیوه‌های آموزشی باهم تفاوت اساسی دارند. با این نگرش، ماهیت درس‌ها را می‌توان به چهار بخش عمده تقسیم کرد:

۱- درس‌هایی که ماهیت نظری دارند و از دانش‌آموز انتظار می‌رود مفاهیم را در حلقه‌ی خود باگامی کند تا در موقع لزوم بازخوانی شود؛ مانند زبان‌شناسی و تاریخ ادبیات. آموختن‌هایی که ضمن داشتن ماهیت نظری از ساختاری نسبتاً مهارتی برخوردارند متها بیشتر جنبه‌ی ذهنی مهارت‌ها مورد نظر است؛ مانند متون نظم و نثر در کتاب‌های ادبیات

۳- درس‌هایی که با تکیه بر مبانی نظری مشخص، از ماهیتی کاربردی و عملی برخوردارند و از دانش‌آموز انتظار می‌رود در زندگی روزمره آموخته‌ها را به درستی به کار بندد؛ مانند درس دستور زبان فارسی، نگارش، املا

۴- درس‌هایی که ماهیت کاربردی و عملی داشته و در درک زیبایی‌های متون ادبی و تمیز و تشخیص «بود و نبود»‌های یک اثر به کار می‌آید؛ مانند آرایه‌های ادبی، عروض و قافیه و نقد ادبی

اهداف

هر کدام از درس‌های فوق دارای اهدافی هستند که در برنامه‌ی درسی مصوب زبان و ادبیات فارسی متوسطه درج شده است. ۱- درس آرایه‌های ادبی با ساختار و محتوایی کاملاً کاربردی از دانش‌آموزان انتظار دارد که:

۱- با انواع قالب‌های شعری آشنا شوند.

۲- با آرایه‌های ادبی و نقش آن‌ها در زیبایی

کلام آشنا شوند.

۳- آرایه‌های ادبی را در متون مختلف ادبی تشخیص و تمیز دهند.

۴- آرایه‌های ادبی را در گفتار و نوشتار خود به کار گیرند.

۵- نسبت به کاربرد و شناخت آرایه‌های ادبی علاقه و نگرش مثبت داشته باشند.

در کتاب آرایه‌های ادبی (کد ۲۸۰/۱) ۲۸۰ سال سوّم متوسطه، رشته‌ی ادبیات و علوم انسانی، با توجه به اهداف یاد شده، عناوین و بخش‌های زیر مشاهده می‌شود:

آشنایی با وزن شعر، قالب‌های شعر (قصیده، غزل، قطعه، ترجیع‌بند، مثنوی، مسطع، مثنوی، رباعی، کوییتی، چهارپاره، مستزاد و شعر نیمایی) بیان (تشبیه و انواع آن، استعاره و انواع آن، مجاز و علاقه‌های آن و کنایه) بدیع (واج‌آرایی، سجع و انواع آن، جناس و انواع آن، ترصیع، هوزنه، اشتقاق، تکرار و تصدیر، تلمیح، مبراعات نظیر، تضمین، تضاد، تناقض، جنس آمیزی، ایهام، تضاد شعر، اغراق و حسن تعلیل)

باتوجه به اهداف و سرفصل‌های بالا می‌توان گفت درس آرایه‌های ادبی از مفاهیمی تشکیل می‌شود که صرفاً حفظ نیستند، ماهیت کاربردی و عملی دارند، در زیبایی کلام ادبی مؤثرند و بنابراین با در نظر گرفتن ماهیت ساختار درس و اهداف آن بهتر است از شیوه‌هایی برای آموزش آن استفاده کنیم که تفهیم و تثبیت مفاهیم را آسان و پایدار نماید. در این شماره برآن هستیم برای آموزش بهتر این درس از الگوی دریافت مفهوم^۲ استفاده کنیم. با این که اساس نظری این الگو را نخستین بار روان‌شناسی به نام برونر در سال ۱۹۵۶ م طرح کرد، بعدها اشخاص دیگر از جمله جویس و همکارانش در سال ۱۹۹۲ م به تکمیل آن پرداختند.^۳ در این الگو سعی بر آن است تا مفاهیم اساسی درس با حضور فعال دانش‌آموزان، توسط خودشان شناسایی، درک و دریافت شود؛ به نحوی که متناسب با آموخته‌های کتاب درسی باشد. برای آن که دانش‌آموزان فعالانه شرکت داشته باشند، باید معلم قبل از تشکیل کلاس نمونه‌های مربوط به مفهوم درس را به تعداد دانش‌آموزان تهیه کرده و در اختیار افراد گروه‌ها بگذارد. باید در نظر داشت که این نمونه‌ها را برای تمامی کلاس‌ها و در طول چندین سال می‌توان به کاربرد. در صورتی که چنین امکانی نباشد، می‌توان از تابلوی کلاس سودبرد مستقیماً انرژی و وقت بیشتری را صرف خواهد کرد.

برای تدریس بخش اول و دوم کتاب به آرایه‌های ادبی پیشنهاد می‌شود از الگوهای دیگری مثل الگوی تفکر استقرایی^۴، الگوی پیش‌سازمان‌دهنده^۵ و... استفاده شود. اما در آموزش بخش بیان و بدیع به خوبی می‌توان الگوی دریافت مفهوم را به کار گرفت. می‌توانید با دانش‌آموزان به صورت انفرادی یا گروهی کار کنید. این امر به شرایط و تعداد جمعیت کلاس بستگی دارد.

مراحل تدریس بر اساس الگوی دریافت مفهوم

۱- شناسایی مفهوم

در این مرحله، مفهوم مورد نظر در قالب نمونه‌های (+) و (-) ارائه می‌شود. نمونه‌های مثبت و منفی را هم در دو ستون جدا و هم به صورت درهم‌ریخته می‌توان طرح کرد. از دانش‌آموزان و یا گروه‌ها می‌خواهیم که ویژگی‌های مشترک بین نمونه‌های مثبت را حدس زده و شناسایی کنند. آن‌ها در این مرحله نمونه‌ها را با هم مقایسه کرده و برای حدس و گمان‌های خود دلایلی آماده می‌کنند. آخرین فعالیت ذهنی در این مرحله نام‌گذاری مفهوم حدسی و بیان فرضیه‌هاست. قبول یازد این فرضیه به مرحله دوم موكول می‌شود.

۲- ارزیابی و نقد مفاهیم

در این مرحله دانش‌آموزان نحوه تشخیص مفهوم مورد نظر و تمیز مثال‌ها و نمونه‌های ارائه شده را بیان می‌کنند، نمونه‌های دیگری را معرفی می‌نمایند و به این ترتیب میزان درک و فهم مفهوم مورد نظر را بررسی و ارزیابی می‌کنند. در این مرحله معلم و دانش‌آموزان فرضیه‌ها و حدس‌های بیان شده را قبول و یا رد می‌کنند. این کار به کمک معلم که در واقع ناظر و هدایت‌گر اصلی کلاس است، انجام خواهد گرفت.

۳- تجزیه و تحلیل نظر

در این مرحله دانش‌آموزان چگونگی دریافت مفهوم مورد نظر را مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌دهند. باتوجه به این نکته، تفکر افراد ممکن است قیاسی یا استقرایی باشد؛ ممکن است برخی از دانش‌آموزان فرضیه‌های خود را از حدس مفاهیم کلی به سوی

مفاهیم جزئی آغاز کنند. یا ممکن است فرضیه‌های خود را با مفاهیم جزئی آغاز کرده و به نتیجه‌گیری کلی برسند. در هر صورت دانش‌آموزان جریان فکری خود را برای دریافت مفهوم درسی توضیح می‌دهند.

به طرح شماره ۱ توجه کنید.

□ مرحله اول

● معلم، ابیات زیر را از قیاس روی برگه‌هایی نوشته و در اختیار گروه‌ها یا افراد قرار می‌دهد در غیر این صورت ابیات مورد نظر را روی تابلوی کلاس می‌نویسد. از دانش‌آموزان می‌خواهد ابیات را بخوانند و به علاقه‌های (+) و (-) که در مقابل ابیات گذاشته شده توجه کنند.

۱- هنوز از دهن بوی شیر آیدش

همی رای شمشیر و تیر آیدش □

۲- عالم از شور و شر عشق خبر هیچ نداشت

فتنه انگیز جهان نرگس جادوی تو بود □

۳- گل بخندید و باغ شد بهرام

ای خوشا این جهان بدین هنگام □

۴- سرم به دینی و عقیق فرو نمی آید

تبارک الله از این فتنه‌ها که در سراست □

هر که چه من خود ز علم دلخوش و خندان زادم

عشق آموخت مرا شکل دگر خندیدن □

۶- چنین است رسم سرای فرست

گهی پشت برزین، گهی زین به پشت □

۷- بر قدم به محرومی از هیچ کوی

چرا از در حق شوم زرد روی □

۸- همین بسته است اگر بشتری

که گر خار کاری سمن بل روی □

۹- آن قطره‌ی باران که بر افتد به گل سرخ

چون اشک مروسی است بر افتاده به رخسار □

۱۰- آفتابی چون شمع، روی بسته به مهر

نه بهرام پیدانه کیوان نه تیر □

۱۱- آرزو تو به که نامم که دگر دور نیست

روز دست تو هیچ دست بالا تر نیست □

- ۱- ما قصه‌ی سکندر و دارا نخوانده‌ایم
از ما به جز حکایت مهر و وفا میرسد
- ۲- حافظ از باد خزان در چمن دهر مرغ
فکر معقول بفر ما گل بی خار کجاست
- ۳- مزروع سبز فلک دیدم و داس مهنو
یادم از کشته‌ی خورش آمد و هنگام درو
- ۴- یار مفروش به دنیا که بسی سود نکرد
آن که یوسف به زرتامه فروخته بود
- ۵- هیار یاب این آتش که در جان من است
سرد کن آن سان که کردی بر خلیل
- ۶- سر من مست جمالت، دل من رام خیالت
گهر دیده تار کف دریای تو دارد
- ۷- شاه ترکان سخن مدعیان می شنود
شرمی از مظلومی خون سیاوشش باد
- ۸- جانم ملول گشت ز فرعون و ظلم او
آن نور روی موسی عمرانم آرزوست

- ساختن فرضیه درباره‌ی ویژگی‌های
مشترک ابیات
- پیش‌بینی مفهوم مورد نظر (تلمیح)
- بیان نظرات توسط دانش‌آموزان درباره‌ی
تلمیح در ابیات

□ مرحله‌ی دوم

- بررسی نمونه‌های زیر و گذاشتن
علامت یا در مقابل ابیات:
- ۱- در شب قدر اربوبی کز همام عییم مکن
سرخوش آمد یار و جامی بر کنار طاق بود
- ۲- سایه‌ی معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد
ما به او محتاج بودیم او به ما مشتاق بود
- ۳- خوش نماز و نیاز کسی که از سردرد
به آب دیده و خون جگر طهارت کرد
- ۴- ز روزگار به رنجم زد وستان محروم
چو مرتضی ز خلافت، چو فاطمه ز فدک
- ۵- یاد یاران یار را میمون بود
خاصه کان لیلی و این مجنون بود
- ۶- هنگام تنگ‌دستی در عیش کوش و مستی
کاین کیمینای هستی قارون کند گدا را
- ۷- بیدرم روضه‌ی رضوان به دو گندم بفروخت
من چرا ملک جهان را به جوی نهر و شیم
- ۸- دانه باشی مرغ کانت بر چنند
غنچه باشی کوه دکانت بر کنند

- بررسی نظرات دانش‌آموزان به منظور تأیید
آن‌ها درباره‌ی تلمیح
- ارزیابی نظرات به منظور ارزیابی میزان
دریافت مفهوم تلمیح

□ مرحله‌ی سوم

- اصول و معیارهای آموزشی آرایه‌های
ادبی بر اساس الگوی دریافت مفهوم
- بیان چگونگی بی‌بردن به مفهوم تلمیح
در نمونه‌های داده شده
- بیان نحوه‌ی تفکر درباره‌ی مفهوم تلمیح
- بیان ویژگی‌های کلامی که آرایه‌ی تلمیح
دارد.
- بحث و گفت‌وگو درباره‌ی فرضیه‌های طرح
شده درباره‌ی تلمیح
- بحث درباره‌ی نحوه‌ی انجام تمرین‌های
درس
- و ...

- ۱- اهداف درس قبل از شروع تدریس باید
به دانش‌آموزان گفته شود؛ مانند: توانایی
تشخیص آرایه‌ی مورد نظر در نمونه‌های ارائه
شده، توانایی کاربرد آن در نوشته‌های خود،
توانایی ساختن فرضیه درباره‌ی آرایه‌ی
مورد نظر، توانایی کشف آرایه‌ی ادبی
- ۲- ابیات انتخابی طوری باشد که باعث
اشتباه و خطای دانش‌آموز نشود؛ یعنی ممکن
است در ابیات ارائه شده علاوه بر آرایه‌ی تلمیح،
آرایه‌ی مراعات نظیر نیز وجود داشته باشد که
هنوز نخوانده‌اند. این امر سبب می‌شود تا
دریافت مفهوم تلمیح اندکی با مشکل روبه‌رو
شود.
- ۳- سعی شود حداقل، تعدادی از
دانش‌آموزان درباره‌ی مفهوم تلمیح سخن
بگویند؛ زیرا بیان شفاهی موجب یادگیری بهتر
مفهوم تلمیح می‌شود.

- ۴- هرچه بتوان نمونه‌های بیشتری برای
آرایه‌ی مورد نظر ارائه داد، به همان اندازه
یادگیری و دریافت مفهوم آن بهتر انجام
می‌گیرد.
- ۵- نمونه‌ها و مثال‌ها باید به طوری در پی
ارائه شود، حتی باید از نمونه‌های مرحله‌ی
اول، در مرحله‌ی دوم نیز سود برد. این امر

سبب می‌شود مفهوم آرایه‌ی ادبی در ذهن
دانش‌آموزان ملکه شود.

۶- باید با شیوه‌های مناسب، دانش‌آموزان
را تشویق کنیم که در فعالیت گروهی و کلاسی
شرکت کنند. برخورد و انعکاس نامناسب
یادانش‌آموز باعث خواهد شد که از شرکت
در بحث و گفت‌وگو خودداری کند.

۷- از مفهوم آرایه‌ی ادبی مورد نظر باید
در پایان تدریس، ارزیابی به عمل آید. باید
توجه داشته باشیم که ارزیابی در این الگو
به معنای طرح پرسش حفظی نیست بلکه با توجه
به ماهیت درس آرایه‌های ادبی باید نمونه‌های
تازه‌ای داد تا مثلاً تلمیح را در آن پیدا کنند.

۸- در درس آرایه‌های ادبی باید سعی شود
نمونه‌های انتخابی در مرحله‌ی اول ساده‌تر،
روشن‌تر و آسان‌تر از مراحل دوم و سوم باشد.

۹- در درس آرایه‌های ادبی باید سعی شود
به جای طرح مفاهیم به شکل انتزاعی و ذهنی،
از شیوه‌های کاربردی و عملی بیش از همه بهره
گرفته شود. علاوه بر این ارزیابی به شیوه‌ی
عملی نیز از اصول اساسی این درس به شمار
می‌رود.

۱۰- در درس آرایه‌های ادبی معلم باید
توجه داشته باشد که در جلسه می‌تواند از آرایه‌ی
مربوط به جلسات قبل نیز ارزیابی به عمل آورد.
مثلاً اگر قرار است در این جلسه آرایه‌ی تلمیح
با الگوی دریافت مفهوم تدریس شود، پس از
پایان مرحله‌ی سوم تدریس، بهتر است ابیات
نمونه دوباره بررسی شده و آرایه‌هایی مثل
جناس، مراعات نظیر، واج آرایی و... که قبلاً
یاد گرفته‌اند، در ابیات فوق بررسی و مشخص
گردد.

زیرنویس

- ۱- رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره‌ی ۴۳،
تابستان ۱۳۷۶
- ۲- آرایه‌های ادبی، سال سوم متوسطه، رشته‌ی ادبیات و
علوم انسانی
- ۳- رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره‌ی ۵۰، بهار
۱۳۷۸
- ۴- الگوهای تدریس، جویس و دیگران، ترجمه‌ی
دکتر محمد رضا بهرنگی، ۱۳۷۴
- ۵- رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره‌ی ۵۳،
زمستان ۱۳۷۸
- ۶- رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره‌ی ۴۹،
زمستان ۱۳۷۷